

PÉCS MÚLTJA, JELENE ÉS JÖVŐJE

RÁCZ SZILÁRD

szracz@rkk.hu

KÖZGAZDASÁG- ÉS REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
REGIONÁLIS KUTATÁSOK INTÉZETE

SZÉCHENYI ISTVÁN EGYETEM
REGIONÁLIS- ÉS GAZDASÁGTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

ABSZTRAKT

Pécs a Dél-Dunántúl legnépesebb városa, regionális központja. A tanulmány összefoglalja azokat a történelmi csomópontokat, tényezőket, amelyek a város fejlődési pályájára a legnagyobb hatást gyakorolták. Ezt követően a város jelenkori gazdasági helyzete kerül bemutatásra, kitérve a külföldi tőke, az egyetem és az önkormányzat szerepére. Végül a jövő fejlődési irányainak körvonalazására kerül sor. A tanulmány fő megállapításai a következők. Pécs kétezer éves város, történetileg bizonyos központi (egyházi, kulturális, kereskedelmi, adminisztrációs) funkciókkal bír, amelyek egymást erősítve regionális centrummá fejlesztették. Pécs fejlődésében mindig jelentős mozgatóerő volt a szélesen értelmezett kultúra, a számos innovatív gondolat, újdonság révén. Az ipar az elmúlt másfél évszázadban vált fontos strukturáló (fejlesztő, alakító, válsággeneráló, majd hiányzó) erővé. A rendszerváltozással a bányászat és a nehézipar összeomlását a város sikeresen túlélte, a spontán terciarizáció és a közsféra átsegítette a nehéz időszakon. A város újjáéledésének két fontos korlátja azonosítható. Az egyik a sokrétű külső környezet (globális folyamatok, általános térszerkezeti hatóerők, állami fejlesztéspolitika). A másik a belső adottságok rendszere, amely hosszú ideje a személyfüggőségében, a helyi elit felelősségében és az intézményi környezet gyengeségében fogható meg. Az egyetemre alapozott túlélési stratégia jól kiegészítheti a magyar viszonylatban elaprózott újraiparosítási törekvéseket. Ez egy lassú és endogén erőforrásokra alapozott fejlődési, átalakulási utat körvonalaz, amelyen a város már elindult.

ABSTRACT

Pécs is the regional centre of South Transdanubia and its largest city in terms of population. The study provides a summary of the most influential historical nodal points and factors shaping its development path. The review is followed by a reflection on the current economic situation of the city, with an emphasis on the role of foreign capital, the university and the local government. The concluding part outlines the future development directions. The main points of the study are as follows. Pécs, a city with a two-millennia-long history has historically inherited and mutually enforcing central (ecclesiastical, cultural, commercial, administrative) functions cementing its role as a regional centre. Culture, broadly speaking, has always been a major driving force behind its development, engendering a whole lot of ground-breaking ideas and innovations. The role of industry has become a major structuring (shaping, developing, crisis generating, and lately vanishing) force over the past one-and-a-half decades. Post-regime change, the city has managed to survive the collapse of mining and heavy industry thanks to spontaneous tertiarization and the public sector. Two factors act as barriers to the regeneration of the city. Firstly, the multi-layered external environment (global processes, general forces structuring space,

state-led development policy). Secondly, the specific internal context manifest in long-standing dependence relations, the responsibility of the local elite and the weakness of the institutional environment. A university-focused survival strategy may complement the fragmented (in domestic comparison) reindustrialisation efforts. This indicates the possibility of a slow and endogenous development and transformation path, one that the city has already embarked on.

1. BEVEZETŐ

Pécs az ország 5. legnépesebb városa, a Dél-Dunántúl teljes értékű regionális központja. Faragó László Pécs fejlődésének történeti mozgatórugóit összegezve három tényezőcsoportot azonosított (Faragó, 2010): 1) a központi helyet, a regionális funkciók mindenkorai meglétét, 2) a kultúrát és a multikulturalizmust, 3) az ipari fejlődést. Ezekre a mozgatórugókra koncentrálna a tanulmány összefoglalja azokat a történelmi csomópontokat, tényezőket, amelyek a város fejlődési pályájára a legnagyobb hatást gyakorolták. Ezt követően a város gazdasági helyzete kerül bemutatásra, kitérve a fejlesztési koncepciókra, a külföldi működő tőke (FDI), az egyetem és az önkormányzat szerepére. Végül a jövő fejlődési irányainak körvonalazására kerül sor.

Pécs méreténél fogva nincs hatással a nagyobb (nemzetközi, nemzeti, ritkán a régiós) trendekre, így nem beszélhetünk megkövült struktúrákról, sőt minden korszakban létezett egy belső korrekció, erős módosítási hajlandóság. A város tipikusnak tekinthető a folytonosság és megszakítottság példájára az állami beavatkozások tekintetében (Hajdú, 2001).

Pécs gazdaság szerkezetében radikális fordulat játszódott le a kilencvenes években, a szerkezeti válság a szocialista ipar teljes eltűnésével járt. A korábban kiemelt ipari központú térség az ezredfordulóra az ország legalacsonyabb egy főre jutó megyei ipari termelési értékét produkálta és azóta is marginális ipari tekintetben. A spontán terciarizáció – elsősorban a fogyasztói szolgáltatások bővülése –, a piaci folyamatok, a közsféra kényszerű szerepvállalása, (önkormányzat, egyetem) foglalkoztatói szerepe túlélési lehetőséget biztosítottak, de ez csak a stagnáláshoz volt elegendő, az új növekedési pályára álláshoz nem. Pécs a rendszerváltást követő folyamatok veszteseként azonosítható, a tartósan kedvezőtlen körülmények, a negatív ipari és demográfiai spirál determinálták a városi önkormányzat lehetőségeit. A csődhelyzetből 2014-ben kimentett város fenntartható működésnek továbbra sem láthatók a jelei. A szolgáltatásokra és a kultúrára alapozott fejlesztéspolitika inkább útfüggőségként, sodródásként értékelhető, semmint tudatos endogén fejlesztésként. A helyi intézményrendszer, a fejlesztési koalíció kialakulásának gyengeségei máig nem hozták meg az áttörést. A világgazdasági válsággal pedig minden korábbinál mélyebb társadalmi és gazdasági problémák bontakoztak ki, amelyek a népesség és a munkaerő európai újrendeződésével válaszút elé állítják a várost.

2. ADATOK ÉS MÓDSZERTAN

A tanulmány során feldolgozásra kerül a Péccsel foglalkozó releváns szakirodalom, alapvetően pécsi kutatók (PTE, MTA RKK DTI) munkáira támaszkodva. A fejlődési irányok tekintetében a város, illetve a megye fejlesztési koncepciói és startégiái képezik a dokumentumelemzés tárgyát. A saját kutatási előzményeket (interjúk, esettanulmányok) illetően négy korábbi projektre támaszkodtam, amelyekben közreműködőként vettem részt (ROP Regionális Oktató, Fejlesztő és Tanácsadó Központ létrehozása a PTE KTK-n; ÁROP Helyi közszolgáltatások versenyképességet szolgáló modernizálása; KÖFOP Helyi versenyképesség-fejlesztési kutatási program; KÖFOP A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés).

3. EREDMÉNYEK

Pécs fejlődési pályájának értékelése kapcsán nem csak magát a várost, hanem annak szűkebb, tágabb környezetét is vizsgálnunk kell. A fejlesztési koncepciók, irányok meghatározásakor, értékelésekor nem tekinthetünk el attól, hogy Pécs fejlődési értelemben mindenkor „kölcsonös összefüggésben” működött térségével.

Pécs 1780-ig a püspökség tulajdona, egyházi mezőváros volt. A vallási egyoldalúság nemzetiségi sokszínűséggel párosult (a magyar, horvát és német nemzetiségek aránya egy-egy harmadot tett ki az 1840-es években), amelyet a város a mai napig őriz. A szabad királyi városi cím elnyerését (1780) követően új kereskedelmi modell alakult ki, az 1850-es évekre kiépültek meghatározó üzei: Zsolnay Manufaktúra, Hamerli Kesztyűmanufaktúra, Angster Orgonakészítő Manufaktúra, amelyek révén ipari várossá vált (Kaposi, 2006). Pécs a 19. század utolsó harmadára a Dunántúl legnépesebb városává fejlődött. A világháborút követő időszakban a város nehezen tudott igazodni a megváltozott helyzethez. A világválsággal nem „mozgott” együtt a város, hatalmas építkezések zajlottak le. Pécs egyike volt a regionális közigazgatási, fejlesztési és határvédelmi központoknak (Horeczki, 2013).

Pécs és Baranya gazdasági fejlődését a második világháborút követően egészen a rendszerváltozásig a szocialista fejlesztéspolitika határozta meg (Rácz, 2008). A központi (szovjet) meghatározottságú fejlesztéspolitika az 1950-es években nehézipari nagyüzemek letelepítésével új iparvárosokat, illetve térségeket definiált. Ez Baranya esetében az addig elsősorban igazgatási, kulturális központként ismert és hagyományosan könnyűipari dominanciájú Pécs (valamint az új szocialista iparvárost, Komlót) jelölte ki nehézipari fejlesztési gócként, a Mecsek természeti erőforrásaira alapozva. A fejlesztéspolitikai feladatok kezdetben az ipari bázis kiépítéséről – valamint az ezekkel összefüggő társadalmi, ellátási problémák kezeléséről – szóltak (Lux, 2017). Mind a döntések, mind a megvalósítás tekintetében teljesen centralizáltan működtek (az Országos Tervhivatal központi szervei irányították), ezek a fejlesztések, a lokális intézmények nem voltak bevonva. A korszak elején a 43 pécsi iparvállalatból 20 minisztériumi szinten irányított nagyvállalat, 13 (városi) tanácsi irányítású, és 10 volt kisipari termelőszövetkezet volt. Ekkor a legnagyobb vállalat a Pécsi Szénbányák volt, de gyorsan fejlődött az uránbányászat is, amelynek kitermelése 1955-ben indult meg (Kaposi, 2006). Az ipar ilyen fejlesztése a bányászathoz kötődő egyoldalú gazdaságszerkezetet alakított ki; a korábbi iparágak hanyatlásnak indultak vagy stagnáltak, egyrészt a bányák munkaerő-elszívó hatása miatt, másrészt a fogyasztói igényeket átalakító (visszaszorító) politikának köszönhetően (Lux, 2017). Ezekre a nagyvállalatokra hagyományosan városüzemeltetési (főként infrastrukturális) feladatok is hárultak. A bányavállalatok erőltetett fejlesztése társadalmi problémákat is hozott (elszívta a munkaerőt más ágazatok elől, a nők foglalkoztatása sokáig nem volt megoldott, a szükséges lakásállomány és települési infrastruktúra kiépítése sem tartotta az ütemet az iparosítással), ezeket béremeléssel, tömeges lakásépítéssel és a női munkaerőt felszívó üzemelelésekkel oldották meg, továbbra is centralizált módon (Rácz, 2008). A városi és megyei vezetésre lényegében csak végrehajtó feladatok maradtak. Pécs sem vonhatta ki magát az országos és a nemzetközi (szövetségi, hidegháborús) „tendenciák” alól, különösen, ha az szovjet irányítás/felügyelet alatt álló uránbányászatot tekintjük. Ez az az iparág, amely kizárólag széles nemzetközi perspektívában értelmezhető. E nézőpontból Pécs mozgástere (a helyi érdekek érvényesítésének lehetősége) minimális volt, akár az uránkitermelés megkezdését, akár a vállalat fejlesztését-működtetését, vagy éppen a megszüntetését vesszük.

Már az 1960-as évek elejétől tetten érhető azonban a fejlődési hiányok megoldására tett lokális kísérletek, a helyi érdekek különböző artikulációja, ebből a szempontból a helyi politikusok mellett kiemelendő a pécsi kulturális elit tevékenysége. Ezen elképzelések első összegző dokumentumában, az 1965-ös megyei iparpolitikai koncepcióban (A KB 1964. XII. 10.-i határozata alapján az 1965. évi feladataink) a meglévő ipar további fejlesztése mellett már diverzifikációs, korrekciós szempontok is feltűnnek. Az 1968-as új gazdaságirányítási rendszer, a bányászat szerepének részleges visszaszorulása és az energiastruktúra egyre sürgetőbbé váló modernizálása lépéskényszerbe hozta a megyei vezetést. Az 1969. évi megyei iparfejlesztési koncepció (Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai, 1969) igazi mérföldkőnek tekinthető, amelyben nem csak az egyoldalú iparszerkezet problematikája, de a problémák komplex kezelésének lehetséges irányát is körvonalazták. A tervezők felismerték, hogy a bányászat már nem tölti be a fejlődés motorjának szerepét (a dokumentum a szénbányászat fokozatos visszafejlesztésével számolt), a monofunkciós iparszerkezet hátrányait csak egy több lábon álló hosszú távú stratégia oldhatja (Rácz, 2008). A dokumentum egy lehetséges irányként területileg differenciált szerepkört vázolt a megye városainak, ami a helyi adottságoknak többnyire megfelelt, és figyelembe vette a vezetés mozgásterét is. Felmerült olyan lehetséges húzóágazatok letelepítése Pécsre, mint a vegyipar, a műszeripar, vagy a gépgyártás, továbbá a kulturális és egészségügyi intézményi szerepkörök fejlesztése. Bár az infrastruktúrális fejlesztések, új munkahelyek létrehozása szempontjából voltak eredmények, a koncepció fő célkitűzését (diverzifikáció új húzóágazat letelepítésével) azonban nem sikerült elérni. Az iparpolitika mozgásterét ekkor ugyanis nem a gazdaság és a társadalom érdekein alapult, hanem a helyi-központi pártvezetés és a nagyvállalatok alkuerején (Barta, 2002). A terv összességében egy alulról építkező stratégiaként értékelhető egy olyan centralizált országban, ahol a helyi-területi érdekek képviselőire gyengén és főleg informálisan kerülhetett sor (Lux, 2017). Az, hogy az újra-rendeződő energiapolitika először elhalasztotta a bányászat visszafejlesztését, majd az olajválságot követően inkább teljesen letett róla, ez pedig nem róható fel a helyi vezetésnek.

Az 1969-es reformkoncepció felülvizsgálatára tíz év elteltével került sor (Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei 1979), részben a szénbányászat további hanyatlása, részben az új húzóágazatok letelepítésének sikertelensége okán. A dokumentum a meglévő ipari bázisra alapozva kívánt új fejlesztést eszközölni, de már nem számolt a bányászat további visszaesésével. Az ipari termelés fokozatosan csökkent, miközben a telepített nehézipar nem épült be a helyi gazdaságba, alacsony feldolgozottsági fok jellemezte. Dinamikus fejlődést ekkor csak a könnyűipar mutatott (Rácz, 2008). Az öt évvel későbbi koncepció a Liász-program keretében megvalósuló „rekonstrukciótól” már a bányászat újjáéledését várta, ugyanakkor más területeken exportképes tevékenységek, a termelékenység/feldolgozottság növelését sürgette (Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól 1984). A terv értékelése alapján a megyei vezetést ekkor „követő” gondolkodás jellemezte. Megjelentek viszont a szokásos (1969 óta permanensen visszatérő) diverzifikációs törekvések, az erősebb (kül)piaci orientáció és hatékonysági követelmények is. Lassan egyértelművé vált a szocialista iparpolitika tarthatatlansága, az évtized végére megfogalmazódott a szénbányászat leépülésének elkerülhetetlensége. Az iparág válsága, amellyel a helyi elit már húsz éve tisztában volt és 1970-es évektől egyre komolyabb krízistüneteket mutatott, lekötötte a fejlesztési források nagy részét, amivel kizárta a lehetséges szerkezetátalakítási intézkedéseket. A problémákkal való szembenézés, a proaktív cselekvés elmulasztásának következménye a rendszerváltozás kríziseiben mutatkozott meg (Lux, 2017).

Pécs államszocialista időszakában azonban más – akkor még gazdaságilag kevésbé jelentékeny, kevésbé kézzel fogható (tudásközponti, kulturális) – irányok kifejezetten sikeresek voltak. Ezek lassan, fokozatosan egyre nagyobb hatással bírtak a város életére, gazdaságára, fej-

lődésére. A helyi elit megakadályozta az egyetem megszüntetésére irányuló központi törekvéseket az 1960-as években, majd sikeresen lobbizott a pécsi felsőoktatás fejlesztéséért (Lux, 2017). 1970–74 között a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Pécsi Kihelyezett Tagozata volt az első vidéki közgazdaságtudományi kar (KTK), amely az egykaros (jogi) Pécsi Tudományegyetemhez 1975-ban csatlakozott; az orvostudományi kar (POTE) 1951–2000 között önálló egyetemenként működött; a Pollack Mihály Műszaki Főiskola 1970-ben alakult; az 1948-ban alapított Állami Pedagógia Főiskola 1962-ben vette fel a Pécsi Tanárképző Főiskola nevet, amely 1992-ben kettévált Bölcsészettudományi és Természettudományi karokra (a Művészeti Kar 1996-ban alakult meg). A Pécsi Akadémiai Bizottság (PAB) 1969. évi megalapítása szintén ezt az új orientációt jelezte. A tudásközvetítő, progresszív irányokat képviselő intézményként fontos megemlíteni az 1943-ban alakult Dunántúli Tudományos Intézetet (DTI) és annak kiemelkedő vezetőit (alapítója igazgatója, Szabó Pál Zoltán részt vett a Pedagógia Főiskola megszervezésében és annak első igazgatója volt). A DTI 1955-ben lett akadémiai intézet, 1973-tól (Bihari Ottó irányításával, akinek óriási szerepe volt a KTK és a PAB létrehozásában, utóbbinak a vezetésében is) a magyar területfejlesztési kutatások egyik jelentős elméleti műhelyévé vált, majd 1984-től pécsi székhelyű, országos hálózattal bíró kutatóközponttá (MTA RKK) fejlődött (Horváth, 1995). A kulturális élet szempontjából szintén több intézmény és személy érdemel kiemlést. Pécs szellemi pezsgése az 1970-es években egyes személyekhez kötődött, művészekhez (Martyn Ferenc és köre, Lantos Ferenc az első vidéki művészeti középiskola megszervezője és tanítványai, a Pécsi Műhely), progresszív szakemberekhez, intézményvezetőkhez (a „Múzeumutca” megvalósítója, Romváry Ferenc, aki akkor az ország egyetlen vidéki múzeumban dolgozó művészettörténésze volt) és a modernista pártvezetéshez (Aczél György, Takács Gyula megyei tanácselnök helyettes), amely politikai hatalommal és kulturális igénnyel is rendelkezett (Romváry, 2017). Ebben az időszakban kezdett lassan megváltozni a város iparvárosi imázs (és önmagáról alkotott) képe. Pécs az 1980-as évektől egyre inkább a kultúrájáról, művészetéről, tudományáról ismert várossá vált (Lux, 2010).

Pécs és Baranya gazdasága a rendszerváltozás után „átmeneti” csapdába került. Annyira nem volt fejlett, hogy megőrizze addigi ipari dinamikáját, annyira viszont igen, hogy az állandó forráshiánnyal küszködő állami fejlesztéspolitika jórészt elkerülje (Rácz, 2008). A posztoszocialista ipari átalakulásban a Dél-Dunántúl ismét köztes helyzetbe került, nem tudott felzárkózni a Bécs–Budapest tengely sikeresebb szerkezetváltású területeihez, de nem is élt át Észak-Magyarországhoz mérhető válságot (Barta 2002); periféria, de nem egyértelműen szegény periféria maradt (Lux, 2017). A térség gazdaság szerkezetében alapvető fordulat játszódott le, a válság a rendszerváltozást követő évtized dezindustrializációjában teljesedett ki, ami a szocialista ipar eltűnésével járt. A korábban kiemelt ipari központú megye 2001-ben az ország legalacsonyabb egy főre jutó ipari termelési értékét produkálta. Nem csak a jelentős nehézipari üzemek tűntek el, de a tradicionális könnyűipari ágazatok is leépültek. Az 1990-es években szinte teljesen eltűntek a korábbi nagyvállalatok, a túlélő dohánygyár és sörgyár ekkor került külföldi tulajdonba és ekkor telepedett meg néhány – azóta szintén eltűnt multinacionális vállalat (Nokia, Ensto) is. A város gazdasága a globális hatóerők kényszerének és országos ágazati döntések hatására alapvetően megváltozott, átalakult, a külföldi tőke beáramlása megváltoztatta a tulajdoni szerkezetet, Pécs gazdaságának területi kapcsolatrendszere teljesen újrendeződött (Rácz, 2008). A kilencvenes évek első felében a legfontosabb hatóerő a privatizáció (sok esetben a felszámolás) volt, árnyaltabban fogalmazva az átalakulás passzív és piacvezérelt volt, jelentős útfüggőséggel terhelve, miközben nem működött semmilyen tudatos fejlesztéspolitika. A szerkezetváltást szorgalmazó korai elemzések és stratégiák ismét diverzifikációra irányuló intézkedéseket javasoltak, a szénbányászat fokozatos leépítését feldolgozóipari tevékenységek bevonzá-

sával kívánták ellensúlyozni; továbbá Pécs kulturális és szolgáltató funkcióit azonosították, mint a fejlődés lehetséges motorját. Ezek részben, fokozatosan, különálló intézkedések keretein belül meg is jelentek a térség fejlesztéspolitikájában az 1990-es évek második felében. A hagyományos termékek előállítására szelektív módon változott, egyes vállalatok hazai tulajdonban maradtak, és jellemzően kisebb részekre bomlottak (kesztyűgyártás), megszűntek (hús- és bőripar) vagy a közszféra segítségével maradtak fent (kerámiaipar). Az elektronikai és gépipari tradíciók egy része az FDI-nek köszönhetően fennmaradt, a termékfejlesztő központok azonban megszűntek (ilyenek működtek a dohánygyártásban, az urán- és szénbányászatban, a bőr- és húsiparban is), ez pedig olyan hosszú távon jelentkező kárt okozott, amit nem tudtak pótolni a megerősödött egyetem szellemi kapacitásai és az újraparosítás lehetőségét is jelentősen korlátozták. Az átalakulásában a spontán dezindusztrializáció volt a meghatározó jelenség, Pécs esetében több pozitív vonással (spontán terciarizáció, monofunkcionalitás oldódása). A terciar foglalkoztatás részaránya alapján Baranya dobogós, majd vezető pozícióba került az ezredfordulóra, ez azonban nem a sikeres régiókra jellemző (iparalapú vagy világvárosi fejlődésű) okokból történt, mivel mások voltak a hajtóerők. Pécsen a versenyképes ipar eltűnése-hiánya, a reindusztrializációhoz szükséges ipari hagyományok elvesztése, a szükséges (műszaki, természettudományi) tudásbázis mellett az intézményi háttér és az újraparosítás jelentőségét felismerő (városvezetői, egyetemi) elit is hiányzott (Lux, 2017). A helyi intézményrendszer kísérletei a helyzet oldására, pl. a Pécs-baranyai Kereskedelmi és Iparkamara hálózatfejlesztése nem hozták meg a várt áttörést (Póla, 2009). Emiatt jelentkeznek a szolgáltatásokra alapozott gazdaság gyengeségei is, ugyanis ezek köre túlnyomórészt a fogyasztói szolgáltatásokhoz volt sorolható; miközben az üzleti szolgáltatások részaránya alacsony maradt, egyrészt a gyenge ipari bázis, másrészt az üzleti szolgáltatások budapesti koncentrációja miatt (Raffay, 2006). A pénzügyi szolgáltató szektor esetében működő informális regionális igazgatóságok szerepe is jelentősen beszűkült az adminisztratív feladatok ellátására, a szakmai döntések centralizálásával párhuzamosan (Kovács, 2014).

A külföldi befektetők Pécsre vonzása jelenthette a gazdasági problémák egyik lehetséges megoldását. Országos szinten is ekkortájt kezdtek el ipari parkokat kialakítani, hogy vonzzák a befektetőket. A város előnyei közé tartozott, hogy a bérköltségek alacsonyak voltak, és jelentős ipari munkaerő állt rendelkezésre, ezért az 1990-es években több ipari vállalat is megtelepedett nálunk. A befektetéseknek köszönhetően az elektronikai ágazat jelentős pozíciót foglalt el a városban. Azonban amely nagy cég betelepült (Hantarex, Nokia), azt nem sikerült itt tartani, nagyrészt külső okok (anyagvállalat helyzet) miatt. Az Elcoteq bezárása óta a PTE a legnagyobb foglalkoztató.

A dezindusztrializáció, a szolgáltatásalapú gazdaság kialakulása után Pécsen nem jellemezték az ipar látványos válságjelenségeit; éppen ellenkezőleg, az alapvető probléma a versenyképes ipar hiánya volt, amelynek megjelenését az 1990-es évek közepétől a humántőke gyengesége is kétségessé teszi (Lux, 2017). Bár Pécs innovációs képességéről kedvező vélemények is születtek, ez a potenciál kihasználatlan, és mind a képzett szakmunkások, mind a műszaki és természettudományos felsőoktatásban részesülők aránya kedvezőtlen képet mutatott. Hiányzott az újraparosításhoz szükséges tudásbázis és ennek intézményi háttere is (Rácz, 2008). Az egyik legnagyobb városmenedzsment probléma az új önkormányzati rendszer kialakulásával együtt jelentkezett, ugyanis az első öt évben stratégia és elképzelés nélkül, a piaci mechanizmusok által vezérelve alakult a város gazdasága. Pozitívuma a minőségi változásokat is felmutató spontán terciarizáció előretörése, azonban a bányászat és az ipar leépülésével létrejött űrt nem voltak képesek ellensúlyozni a változások hatására legjelentősebbé váló élelmiszeripar (tej-, sör-, bor-, hús-, dohányipar), de a könnyűipar (bőripar), a kerámiaipar, valamint a külföldi zöldmezős beruházások sem (Trócsányi, 2006).

Pécs 1995. évi városfejlesztési koncepciója az előbb ismertetett hajtóerőknek megfelelően reálisan értékelte a város új, illetve lehetséges versenypozícióit a területi munkamegosztásban, a felvázolt fejlődési scenáriók a városfejlesztés belső erőforrásaira alapoztak. A helyzetértékelés szerint Pécs iparilag hanyatló terület, de a legdrasztikusabb eseményeken már túljutott. A dokumentum fontos megállapítása, hogy a városban már az 1980-as évek eleje óta egy mennyiségi terciarizáció folyamata zajlik, amely a rendszerváltást követően egyrészt piaci, másrészt kényszerű okok miatt egyre több területen minőségi irányba váltott. Ez az átrendeződés azonban szerkezeti aránytalanságokkal-hiányokkal terhelt, pontosan a folyamatok spontán, kényszerű sajátosságai és nem mellékesen a városi jövőkép (a stratégia és menedzselés) hiánya miatt. A terciarizációt alapvetően követő típusú fejlődés jellemezte, mindenféle tovagűrűző hatás érvényesülése nélkül. A fejlesztési stratégiában kiemelt helyen szerepelt a minőségi megújuláshoz szükséges tudásigényes gazdaság, a kooperáció-partnerség, a technológiaigényes és innovációorientált gazdaság. Ehhez az akkoriban kurrensnek számító stratégiai eszközöket javasolták (ipari park, technológiai centrum, inkubátorház, vállalkozásfejlesztés, egyetemi K+F), amihez a fejlett technológiát telepítők „kedvező fogadását” ajánlották. A DTI által készített dokumentum tartalmazza a „kulturális ipar” első írásos említését is. Lehetséges klaszterként három iparágat körvonalaz: technológiaigényes feldolgozóipart, a turizmust és az élelmiszeripart (Horváth, 1995).

Az 1996–2003 közötti Baranya megyei fejlesztési koncepciók (mindhárom a DTI-ben készült) már a modern, európai tervezésnek megfelelően épültek fel. Az első koncepció felismerve a térség „kvázi” fejlettségét elérhetőségi-infrastrukturális fejlesztést, újjraiparosítást és modernizációs feladatokat vázolt (Hrubi, 1996). Három évvel később került sor a terv frissítésére és részleges átfogalmazására (Hrubi, 1999). E rövid idő alatt mind a 7 prioritás, mind a 31 program esetében történt valamilyen előrelépés, mégis összességében Baranya országon belüli helyzete enyhén romlott a megyei mutatók tekintetében. Az innovációs szisztéma stratégiai hiánypontjaként a dokumentum az innovációs szerkezet (gyártmány- és gyártásfejlesztés, K+F), a piaci-marketing szerkezet és a finanszírozási rendszer elégtelenségét hangsúlyozta. A stratégiában mindössze négy ponton történt változtatás: sor került a programok prioritási sorrendjének meghatározására; a mennyiségi helyett a minőségi vállalkozásfejlesztésre helyeződött a hangsúly; deklarálódott a komplex megyei szintű intézkedések elsőbbsége; hangsúlyosabb szerepet kapott a térségi (regionális) együttműködés. A fejlesztési stratégiában már önálló operatív programok is megjelentek. A megyei tervek következő felülvizsgálatát (Hrubi, 2003) alapvetően a közelgő uniós csatlakozás indokolta. Ennek megfelelően változás csak a programstruktúrában és egyes operatív programok esetében történt, de a célok és prioritások továbbra is az 1996-ban elfogadottak maradtak, ami megerősíti az eredeti koncepció korszerűségét és időtállóságát. A kialakítható klasztereknél ekkor jelent meg a kulturális mellett az egészségipari klaszter fejlesztésének gondolata.

Ezek a klaszterkezdeményezések vezettek el az újjraiparosítás alapjaihoz. Az ezredfordulóra kialakult országos térszerkezeti folyamatok figyelembevételével a város két egymással összefüggő stratégiát fogadott el, amelyek harmonizáltak a nemzeti és EU-s fejlesztési elvárásokkal is. Pécs és Baranya a rendszerváltás relatív vesztesének tekinthető, periférikus helyzete, közlekedési kapcsolatainak fejletlensége megakadályozta az új növekedési pályára állást. A kibontakozást a helyi gazdasági erő hiánya és a többi magyar nagyvároshoz képest az FDI elmaradása is hátráltatta. A gazdaságszerkezet dezindusztrializációja a potenciális kitörési pontok meghatározásának lehetőségét is magában hordozta, a gyengeségekből előnyt kovácsolva, azokat növekedési tényezőkké alakítva a további terciarizációban kereshető az új térségi fejlődés. Az egyik új fejlődési irány a kulturális ipar (a termék-szolgáltatás kombinációk miatt itt az ipar kifejezés inkább szlogenyszerű,

hiszen a legtöbbször nincs szó ipari termelésről), amelynek fő eleme volt az Európa Kulturális Fővárosa (EKF) 2010 pályázat (A határtalan város, 2005). A klaszterkezdeményezések másik alapja az életminőség, a pólusstratégia (Pécs, az életminőség pólusa, 2005) volt. A magyar pólus koncepció a francia iskola mintájára növekedési-versenyképességi góciókban gondolkozott (Egyed, 2014), bár hazánk esetében kiegészült bizonyos fejlesztési funkciókkal is. Az Országos Területpolitikai Koncepció (2005) „fejlesztési pólus” meghatározásának azonban a magyar nagyvárosok több szempontból sem feleltek meg, a legnagyobb hiányosságok a regionális, ill. nemzetközi hatókör, a hatalmi pozíció és a tudástermelés területén jelentkeztek (Rácz, 2008). Ezt Pécs esetében három rugalmas módon változtatható–fejlődő területen kívánták realizálni, az egészségiparban, a környezetiparban és a kulturális iparban. Mindhárom irányban kiemelt szempont a területi, klaszterszerű működés, mely magába foglalta a kutatástól a technológia-, termék- és szolgáltatásfejlesztésen át, a hazai-, és külföldi értékesítés teljes láncolatát (Pécs, az életminőség pólusa, 2005). Mivel mindhárom iparág valójában ipari és fogyasztói szolgáltató elemek keverékei, ezért nem tekinthetők egyértelműen újraparosítási törekvéseknek. Az EKF koncepció jó példát szolgáltat a dezindustrializáción alapuló ipari átalakulás sikerrel kecsegtető lehetőségeire, ahogyan a túlzott elvárásaira, árnyoldalaira is (Lux, 2017): nem biztos, hogy tartósan nő a vendégéjszakák száma; az európai kultúrvárosok köre igen zárt; gyakran túlbecsülik a beavatkozások előnyeit; nem vonják be/nincsenek tekintettel a helyi lakossági igényekre; a kultúra nem elegendő egy város dinamizálására. A pécsi EKF megvalósulása is terhelt ilyen – a csodavárás miatt is – elszalasztott lehetőségekkel, túlzott elvárásokkal, sőt szinte minden fenti kritika be is igazolódott. Ezeken túl az épített intézmények fenntarthatósága, a központi támogatásoktól való függőség is negatív hatásként jelentkezik, de a program leginkább az elit és az intézményi háttér gyengeségére mutatott rá (Pálné, 2013): az EKF a központosítás és a többszintű kormányzás áldozatául esett (Lux, 2017). E problémák mellett két pozitívum emelhető ki, egyrészt a város kulturális imázsa jelentősen megerősödött, másrészt a program megteremtette egy hosszú távon eredményes, kultúra alapú városfejlődés lehetőségét. Pécs számos nagyberuházást, városrész megújulást köszönhet az EKF-nek, amelyekkel együtt vált Pécs egy pezsgőbb regionális központtá. Ezek bár az eredeti programban vizionált céljukat maradéktalanul nem valósították meg (működés problémái), mégis a társadalom formálásában fontos szerepet kaptak. A projekt maga egy városfejlesztési folyamat volt, kedvezményezett fejlesztéssel összekapcsolva, amelynek számos fejlesztési stratégia alárendelődött (Faragó, 2012).

Az új városvezetés – az EKF-program értékelése, a világgazdasági válságot követő ipari relokáció felfutása és a kormányzat deklarált reindustrializációs törekvései hatására – döbrent csak rá, hogy a korábbi, sokáig negligált, elutasított hagyományos iparosításhoz kell visszanyúlna. Ez a megkésett, de a helyzetet legalább korrekten felismerő új irányvonal elsőként a város 2014. évi fejlesztési stratégiájában (ITS) jelent meg (Eco-Cortex–MSB, 2014a, 2014b), amelyben egyértelműen leírják, hogy a gazdaság jelenlegi teljesítménye nem biztosítja a város életének fenntartható finanszírozását.

A koncepció értékeléshez mindenképpen fontos megjegyezni, hogy ez annak az időszaknak a végén készült, amikor a 2008-as válság következtében eladósodó nagyvárosokat – köztük nagyságrendjében a legnagyobb tőke és kamattörlesztési terhet görgető, működésképtelensége határára sodródó Pécsre – megmentette az állam, átvállalva összesen 1368 milliárd forint önkormányzati adósságot – ebből 376 milliárd Ft jutott a megyei jogú városokra, benne közel 55 milliárd Ft a legeladósodottabb Pécsre (az összegeket illetően a különböző szereplőknek más számai vannak, az itt felsoroltak a miniszterelnök 2018. február 8-án, a Megyei Jogú Városok Szövetségének 51. közgyűlésén elhangzott beszédében szerepeltek). Az adósságállomány az állami adósságrendezéssel sem oldódott meg, az önkormányzat továbbra is gazdasági nehézségekkel küzd, gazdálkodása lé-

nyegében fenntarthatatlan, a kormány legutóbb 2017 decemberében segített 9,5 milliárd forinttal, de ezúttal visszatérítendő támogatás formájában (1943/2017. korm. határozat).

Az ITS öt nagy célterület mentén képzei el a Pécs hosszú távú jövő képét, mindegyikben megtalálhatók konkrét gazdaságfejlesztési törekvések, amelyek jórészt külső (EU-s és nemzeti) forrásokra alapoznak. A város jelenlegi finanszírozási helyzete saját forrásokból csak rövidtávon és korlátozottan teszi lehetővé ugyanis a helyi gazdaságfejlesztés eszközeinek alkalmazását. A válsághoz való alkalmazkodást vizsgálva a válságérzékenység válik fontossá, ez pedig Pécs esetében aláhúzza a háttérfeltételek (intézményi körülmények és humán tényezők) javításának elodázhatatlanságát. Összegzésként elmondható, hogy a város stratégiai dokumentumai a komplex társadalmi, gazdasági, környezeti fenntarthatóság elérését tűzik ki célul, azok megvalósítás irányába kívánnak erőforrásokat csoportosítani, utat mutatni. A város környezeti fenntarthatóság érdekében tett erőfeszítései értékelhetők talán a legpozitívabban (táv hőszolgáltatás teljesen megújuló alapokra helyezése, úttörő és innovatív hulladékgazdálkodási tevékenység, bányászattal összefüggő rekultiváció).

A pécsi ipari szerkezet újragondolásában a Modern Városok Program kihasználása sem történt meg, azt jórészt a PTE fejlesztéseiben hasznosították. Az egyetem és a város kölcsönhatása vitathatatlan. A PTE részéről üdvözölt, s valóban fontos momentum a város életében is a külföldi hallgatók számának folyamatos növekedése, ami 2018-ban már a 4.000 főt is meghaladta, döntő többségük a fizetéses orvostudományi, egészségügyi képzésekben vesz részt. Ezeknek a hallgatóknak csak kis hányada marad Pécsen, nagyobb részük nem válik a helyi társadalom részévé, de becslések szerint az egyetem és hallgatóinak a költsége a pécsi GDP-nek mintegy ötödét teszi ki (Eco-Cortex-MSB, 2014a).

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Pécs az államszocialista időszak fejlesztéspolitikájának relatív nyertese volt, alapvetően a bányászati erőteltett fejlesztése révén hazai összehasonlításban nagyváros lett, kimozdult korábbi fejlődési trendjéhez képest. Ugyanakkor ez a monofunkcionális gazdaságstruktúrát eredményezett, amely a rendszerváltás időszakától megterhelte a város átalakulását. Ez a konszolidációs időszak tulajdonképpen ma is tart és alapvető kérdésként merül, hogy Pécs visszatér-e „eredeti” trendjéhez? Az elkerülhetetlen zsugorodást tervszerűen, minőségi átstrukturálódással kellene lebonyolítani. Ez a nemzeti és helyi demográfiai tendenciák alapján hosszú távú fenntarthatósági kérdés. A másik, hogy Európa Kulturális Fővárosaként miként találja meg a maga reális helyét a kontinens hálózataiban (Rácz et al. 2020).

Pécs kétezer éves város, történetileg bizonyos központi (egyházi, kulturális, kereskedelmi, adminisztrációs) funkciókkal bír, amelyek egymást erősítve regionális centrummá fejlesztették. Ezeket a történetileg megszerzett funkciókat a Dél-Dunántúl térségében egyértelműen, de a többi hazai versenytárs nagyvároshoz viszonyítva is alapvetően meg tudta őrizni a rendszerváltást követően. Pécs fejlődésében mindig jelentős mozgatóerő volt a szélesen értelmezett kultúra, a számos innovatív gondolat, újdonság révén. A kultúra tekintetében Pécs a legjobb, legkomplexebb adottságokkal rendelkező vidéki város. A helyi értelmiség körében létezik egyfajta lokálpatriotizmus (pécsi tüke mentalitás) és általánosságban tetten érhető a civil szféra átlagon felüli aktivitása.

Az ipar az elmúlt másfél évszázadban vált fontos strukturáló (fejlesztő, alakító, válsággeneráló, majd hiányzó) erővé. Pécs az ipartelepítési tényezői, különösen a vonalas infrastruktúrájának hiányosságai miatt kimaradt az 1990-es évek második felének zöldmezős beruházási hullámából. A város a közép-európai magtérsegen kívül helyezkedik el, amely gyenge hazai működő tőkebefektetésekkel, az újraiparosítás elmaradásával, a munkahelyek lassú leépülésével mutatkozik meg (Lux, 2017).

Elérhetőség terén Pécs jelentős hátrányokkal küzdött, a régióközpontok közül az utolsó volt, amelyet elért az autópálya. A várva-várt M6–M60 autópálya késői (2010) átadása éppen arra az időszakra esett, amikor megszűnt az országba irányuló új FDI-beáramlás és inkább a profit repatriálás, illetve a meglévő telephelyekre történő további beruházás vált a pénzmozgások fő formájává. Mindezekből Pécs teljesen kimaradt. Új nagyvállaltok idevonzását az autópálya-fejlesztés sem hozta meg, sőt egyes vélekedések szerint még inkább a főváros elszívó hatására erősített rá.

A város újjáéledésének két fontos korlátja azonosítható. Az egyik a sokrétű külső környezet, ideértve a piacot, a globális folyamatokat, hatóerőket és az állami viszonyrendszereket, fejlesztéspolitikát. A másik a belső adottságok rendszere, amely hosszú ideje a személyfüggőségében, a helyi elit felelősségében és az intézményi környezet minőségében (gyengeségében) fogható meg.

Pécs egy permanensen átalakuló város, amely történelme folyamán változó funkciókkal rendelkezett. Napjainkban a Dél-dunántúli régió informális székhelye és tényleges regionális funkciókkal bíró központja. Az újraiparosítás, az új növekedési pályára állítás mindmáig várat magára. Bár a realitásokkal szembenező, innovatív fejlesztési koncepciók jól vázolják Pécs pozícióit és a szükséges feladatokat, a hiányzó belső erőket máig nem sikerült pótolni/mozgósítani, az erős intézmények kiépíthetlensége és az effektív kormányzás hiátusai jelentős bizonytalanságot kódolnak minden tervezési és megvalósítási tevékenységbe.

A bányászat és a nehézipar összeomlását a város tulajdonképpen sikeresen túlélte, a spontán terciarizáció és a közszféra átsegítette a nehéz időszakon. A jelenlegi közszféra erőteljesebb szerepvállalása azonban kétséges, az önkormányzat többször is fenntarthatatlan pénzügyi állapotáról adott egyértelmű bizonyítékot a közelmúltban. Az egyetemre – alapvetően a külföldi hallgatók létszámnövekedésére – alapozott túlélési stratégia jól kiegészítheti a megkésett és magyar viszonylatban elaprózott újraiparosítási törekvéseket. (Az FDI korlátait mutatja, hogy a jelenleg a Pécsen működő közel 9.000 társas vállalkozásból alig 250 működik külföldi jegyzett tőkével és mindössze a HAUNI foglalkoztatotti létszáma haladja meg valamivel az 1000 főt.) Pécs valószínűleg nem kerül megint kivételezett, szerencsés helyzetbe a jelenlegi gazdasági periódusban (erről több okból lekésett), ami egy lassú és endogén erőforrásaira alapozott fejlődési, átalakulási utat körvonalaz. Ezen az úton a város már elindult.

A város fejlesztési dokumentumaiban lefektetett célok és irányok nem elhibáztak, csak bizonyos szintű módosításra szorulnak. A nagyfoglalkoztatók bevonása és megtartása a városba egy-két leírt kivételtől eltekintve évtizedek óta nem sikerült. Pécs politikai lobbijereje közel sincs azon a szinten, mint korábban (pl. EKF elnyerésekor). Ez egyértelműen látszik a Magyarországra telepedő nagy cégek telephelyválasztásaiból. Így a lépték megváltoztatása lenne szükséges, a kis- és középvállalkozásoknak kellene megfelelő helyi támogatási konstrukciókat kitalálni, illetve e vállalkozók idevonzásában a már működő klaszterek profiljára és segítségére is támaszkodni kellene.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

IRODALOMJEGYZÉK

1943/2017. (XII. 12.) Korm. határozat helyi önkormányzat támogatásáról

Baranya megye iparának távlati fejlesztési irányelvei 1979. Baranya Megyei Levéltár 1979. VIII. 28. VB ülés jegyzőkönyve, Pécs.

Baranya megye iparfejlesztésének távlati feladatai 1969. Baranya Megyei Levéltár 1969. III. 26. PB ülés jegyzőkönyve, Pécs.

Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Eco-Cortex–MSB (2014a): *Pécs Megyei Jogú Város Fejlesztési Konceptió 2014–2030*. Eco-Cortex Kft. – MSB Zrt., Pécs.

Eco-Cortex–MSB (2014b): *Pécs Megyei Jogú Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája 2014–2020*. Eco-Cortex Kft. – MSB Zrt., Pécs.

Egyed I. (2014): *Területfejlesztési vagy iparpolitika? A francia versenyképességi pólus program tapasztalatai*. *Tér és Társadalom*, 28(2), pp. 159–175.

Faragó L. (2010): *Pécs fejlődési pályája – Egy pécsi polgár szemével*. *Területfejlesztés és Innováció*, 4(1), pp. 2–14.

Faragó, L. (2012): *Urban regeneration in a "city of culture" the case of Pécs, Hungary*. *European Spatial Research and Policy*, 19(2), pp. 103–120.

Füzér K. (2017): *A projektesített város. Részvételi városfejlesztés az ezredfordulós Pécssett*. Publikon Kiadó, Pécs.

Gál, Z. – Ptáček, P. (2019): *The role of mid-range universities in knowledge transfer and regional development: the case of five central European regions*. In: Erdős, K. – Varga, A. (eds.) *Handbook of Universities and Regional Development*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, pp. 279–300.

Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Horeczki R. (2013): *A várossá válás egyik eszköze az ipari fejlődés*. In: Szamonek, V. (szerk.) *11. Országos Interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, pp. 140–148.

Horváth Gy. (témavezető) (1995): *Pécs városfejlesztési koncepciója*. MTA RKK DTI, Pécs.

Hrubi L. (témavezető) (1996): Baranya megye területfejlesztési koncepciója. MTA RKK DTI, Pécs.

Hrubi L. (témavezető) (1999): Baranya megye területfejlesztési programja. MTA RKK DTI, Pécs.

Hrubi L. (témavezető) (2003): Baranya megye területfejlesztési programja. MTA RKK DTI, Pécs.

Jelentés az ipar helyzetéről és feladatairól 1984. Baranya Megyei Levéltár 1984. IV. 26. PB ülés jegyzőkönyve, Pécs.

Kaposi Z. (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Ipar-kamara, Pécs.

Koltai Z. (2007): A magyarországi városok versenyképességének vállalati megítélése. Tér és Társadalom, 21(2), pp. 23–42.

Kovács S. Zs. (2014): Pénzüntézet szolgáltatók jelenléte Dráván innen és túl. Deturope, 6(1), pp. 79–94.

Lux G. (2017): Újraiparosodás Közép-Európában. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.

Lux, G. (2010): From industrial periphery to cultural capital? Restructuring and institution-building in Pécs. In: Sucháček, J, – Petersen, J, J, (eds.) Developments in Minor Cities: Institutions Matter. VŠB – Technical University of Ostrava, Ostrava, pp. 103–126.

Mezei K. (2005): A PTE hatása Pécs város gazdaságára. In: Enyedi, Gy. – Keresztély, K. (szerk.) A magyar városok kulturális gazdasága. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, pp. 143–178.

Pálné Kovács, I. (2013): Pécs, as the victim of multi-level governance: the case of the project „European Capital of Culture” in 2010. Urban Research and Practice, 6(3), pp. 365–375.

Pécs, az életminőség pólusa, 2005. Pécs MJV, Pécs.

Pirisi G. – Stefán K. – Trócsányi A. (2009): A kultúra fővárosa előtt: a bányászat szerepe Pécs dinamikus funkcionális morfológiájában. In: Csapó T. – Kocsis Zs. (szerk.) A közép- és nagyvárosok településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, pp. 257–269.

Póla P. (2009): Az újraiparosítás intézményi feltételei. In: Fodor I. (szerk.) A régiók újraiparosítása. A Dél-Dunántúl esélyei.: MTA RKK, Pécs, pp. 69–78.

Rácz Sz. – Kovács S. Zs. – Horeczki R. (2020): Pécs fejlődési pályája. In: Rechnitzer J. – Berkes J. (szerk.) Nagyvárosok Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. Megjelenés alatt.

Rácz Sz. (2008): Egy regionális központ modernizációs problémái – Pécs példája. In: Buda-Sántha A. – Zemplényiné Bartha J. (szerk.) Évkönyv 2008. PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs, pp. 232–244.

Raffay Z. (2006): Szolgáltatások. In: Hajdú Z. (szerk.) Dél-Dunántúl. (A Kárpát-medence Régiói, 3.) MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, pp. 307–328.

Romváry F. (2017): Romváry Ferenc, a képtárcsináló: curriculum vitae. Kieselbach Kiadó, Budapest.

Trócsányi A. (2006): Pécs városszerkezetének változása, a kulturális főváros projekt térformáló hatásai. In: Kertész Á. – Dövényi Z. – Kocsis K. (szerk.) III. Magyar Földrajzi Konferencia. MTA FKI, Budapest, pp. 238–250.